

نگاتی درباره‌ی شیوه‌نامه، مدخل‌نامه، اختصارات و گزیده‌ی تصاویر دایرة‌المعارف پزشکی اسلام و ایران

سیمین قطبی*

دبیرخانه‌ی دایرة‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، تهران

مقدمه:

فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران در دهه‌ی هشتاد شمسی، تصمیم به انتشار دایرة‌المعارفی تخصصی با عنوان دایرة‌المعارف پزشکی اسلام و ایران گرفت و این مهم به عهده‌ی گروه طب اسلامی و طب سنتی آن گذاشته شد. این دایرة‌المعارف سعی دارد با نگاهی گسترده و عمیق به موضوعات مختلف پزشکی از قرون گذشته تا عصر کنونی بپردازد و اطلاعاتی جامع و موثق از میراث پزشکی در اختیار پژوهندگان قرار دهد. اهم موضوعات مطرح شده در این دایرة‌المعارف عبارت‌اند از: شرح حال پزشکان، آثار مهم پزشکی، بیماری‌ها، تعریف و راه‌های تشخیص و درمان آن‌ها، ابزارهای پزشکی، اصطلاحات پزشکی و گیاهان دارویی. دامنه‌ی موضوعات مطرح شده از نظر بازه‌ی زمانی، از بدو پیدایش دانش پزشکی در عالم اسلام تا اواسط قرن نوزدهم، یعنی هنگام آشنایی مسلمانان با پزشکی جدید را در بر می‌گیرد. البته شایان ذکر است که در این حوزه‌ی موضوعی مدخل‌های مربوط به عصر حاضر نیز که از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند نیز در آن راه خواهند یافت. از نظر گستره‌ی مطالب، قرار است این مجموعه در شکل نهایی در چهار مجلد با پیش‌بینی هر جلد شامل پانصد مدخل (حدود یک میلیون کلمه) منتشر گردد. حجم مقالات بر اساس اهمیت در سه سطح، تا دو هزار کلمه (سطح ج)، از دو هزار تا چهار هزار کلمه (سطح ب) و بیش از چهار هزار کلمه (سطح الف) تعیین شده است که از این میان حدود ۷۵٪ مدخل‌ها به سطح

ج و ۲۲٪ ب و ۳٪ به سطح الف اختصاص یافته است (۲). دایرة‌المعارف پزشکی اسلام و ایران نیز همچون سایر دایرة‌المعارف‌های تخصصی در تدوین خود ناگزیر از متابعت از اصول و ضوابطی می‌باشد که به کارگیری آن‌ها برای تحقق هدف دایرة‌المعارف اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. به منظور مشخص کردن چهارچوب کار و اتخاذ وحدت رویه و رعایت موازین علمی، بنیان تدوین این دایرة‌المعارف تاکنون آناری را منتشر کرده‌اند که در این گفتار ضمن بیان اهمیت انتشار هر یک به معرفی و بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

شیوه‌نامه‌ی دایرة‌المعارف پزشکی اسلام و ایران

پیش از آغاز نگارش هر دایرة‌المعارفی، برای برخورداری آن از وحدت رویه و انسجام کلی باید اصول و قواعدی تدوین و در قالب شیوه‌نامه‌ای ارائه گردد تا نویسندگان و محققان با در اختیار داشتن آن، ملزم به رعایت ضوابط آن شوند. پیروی از سبک و سیاقی واحد در طول سال‌ها انتشار هر دایرة‌المعارف این خُسن را دارد که پس از انتشار آخرین مجلد آن، مطالعه‌ی مقاله‌ای از جلد نخست و مقاله‌ای از جلد آخر، سیاقی واحد را القا می‌کند، به گونه‌ای که خواننده متوجه فاصله‌ی زمانی میان آن‌ها نمی‌گردد. البته این اصول و قواعد باید از انعطاف لازم برخوردار باشند تا ردی از سبک نویسندگان مقاله نیز در آن باقی بماند. شیوه‌نامه‌ی دایرة‌المعارف پزشکی نیز به منظور پاسخگویی به نیازهای مزبور تدوین و در سال ۱۳۸۳ منتشر شد. در این شیوه‌نامه، اهداف دایرة‌المعارف، روش مدخل‌گزینی، اندازه، ساخت و گردش کار

ارایه می‌گردد که بر اساس آن و با برنامه‌ریزی دقیق می‌توان به هدف نهایی دست یافت. ضوابط و ملاک‌های حاکم بر انتخاب مدخل در هر دایرة المعارفی به آن هويت می‌بخشد و آن را از سایر دایرة‌المعارف‌ها متمایز می‌سازد. در این دایرة‌المعارف، از طریق مشاوره با خبرگان، بررسی منابع و مواد قابل مدخل‌گزینی، منابع دایرة‌المعارفی و منابع تخصصی به‌گزینش مدخل‌ها مبادرت شده است (← مدخل‌نامه، ص پنزده- هفده).

مدخل‌ها در مقوله‌های مختلف: اعلام و اشخاص، کتاب‌ها و تألیفات، گیاهان دارویی، بیماری‌ها، مفاهیم و اصطلاحات، مراکز و سازمان‌ها، داروها، اندام‌ها، و ابزار کار پزشکان تقسیم‌بندی شده‌اند. ساختار مدخل‌نامه عبارت است از: مقدمه، فهرست الفبایی مدخل‌ها، فهرست موضوعی مدخل‌ها، روابط درونی موجود بین مدخل‌ها، و بالاخره فهرست منابع دیده شده برای استخراج مدخل‌ها.

از جمله موارد ارزنده‌ی مدخل‌نامه تعیین مدخل‌های مصوب، تقسیم‌بندی موضوعی، روابط درونی، درجه‌بندی مدخل‌ها و ارایه نشانی آن‌ها در مراجع است که رعایت صحیح هر یک در شکل نهایی دایرة‌المعارف تأثیرگذار خواهد بود. سرعت و سهولت در مؤلف‌یابی و سفارش مقالات، جامعیت و مانعیت، جلوگیری از اطناب و تکرار مطالب و آشنایی با منابع اولیه می‌تواند از جمله مزایای مدخل‌نامه باشد.

مدخل‌نامه به ترتیب الفبایی، تنظیم شده است. فهرست کلی مدخل‌ها و فهرست‌های موضوعی آن‌ها بدنه اصلی این اثر را تشکیل می‌دهند که در قالب جدول‌هایی تنظیم شده و عناوین ستون‌های آن عبارت‌اند از: عنوان مدخل، توضیح، نشانی در مراجع، درجه‌ی اهمیت، نتیجه بررسی.

در ستون عنوان مدخل، مدخل‌های انتخاب شده و ارجاعی به ترتیب الفبایی ارایه شده است. در این‌جا نیز در موارد متعددی، بی‌دقتی‌هایی مشاهده می‌شود. از جمله نظام الفبایی به درستی رعایت نشده است. برای نمونه ترتیب الفبایی مدخل‌های «آبزن»، «ابن ظفر»، «ابوالخیر احمد افندی»، «اختلال مشاعر»، «امیراعلم» با مدخل‌های قبل یا بعدشان اشتباه است. با توجه به اینکه تنها راه بازیابی مدخل‌ها نظام الفبایی آن‌هاست کوچک‌ترین غفلت، دست‌یابی به آن‌ها را دشوار می‌سازد.

مقالات توضیح داده شده است. در آن نکات ارزنده‌ای پیرامون شیوه‌ی ضبط اصطلاحات و اعلام، رسم‌الخط، نشانه‌گذاری، ویرایش، منبع‌نویسی و ارجاع‌دهی درون‌متنی، ضبط تصاویر، نمودارها و جدول‌ها ارایه گردیده است. در تدوین آن دیگر شیوه‌نامه‌های موجود در مدّ نظر بوده و در واقع بسیاری از اصول و ضوابط مدون سایر شیوه‌نامه‌ها عیناً در آن منعکس شده است. در انتهای کتاب نمونه‌هایی از مقالات دایرة‌المعارف‌های دیگر درج و در پی آن فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. کتاب دارای نمایه واژگان، اصطلاحات و عبارات به کار رفته در آن به ترتیب الفباست. در این شیوه‌نامه با وجود نکات مفیدش، از رعایت برخی ضوابط و موازین علمی غفلت شده است. نکته اساسی که در تدوین آن مغفول مانده، عدم رعایت آداب استناد در استفاده از منابع دیگر است و در حالیکه عمده‌ی مطالب درج شده در آن عیناً نقل‌قول مستقیم از آثار پیشین است ولی آگاهانه یا ناآگاهانه از اسناد آن به مآخذ مربوط اجتناب و صرفاً به ذکر مآخذ در سیاهه منابع اکتفا شده است.

راهنمای اثر در مواردی کاربرد دوسویه خود را از دست داده است. مثلاً برخی اصطلاحات و عبارات بدون آنکه اصول نمایه‌سازی رعایت گردد و آن اصطلاح شکل مدخل نمایه را بیابد، عیناً از متن به راهنما راه یافته و نتیجتاً کاربرد راهنما را مختل و امر بازیابی را دشوار ساخته است. برای نمونه واژه‌ها، اصطلاحات و عبارات «آرام آرام»، «بیرون برو»، «توسط... شد»، «یک حرف عربی است» به همان صورت مندرج در متن، عیناً در راهنما، درج گردیده است. به نظر می‌رسد شناسه‌هایی از این دست به امر بازیابی چندان کمکی نخواهد کرد. راهنما ضمناً فاقد هرگونه ارجاعی است لذا بازیابی از طریق مترادف‌ها و اشکال معکوس در آن امکان‌پذیر نیست. مثلاً نمایه فاقد مدخل «نمودار» است و هیچ ارجاعی هم از این واژه به عبارت «تصاویر و نمودارها، منابع» و یا عبارت «جدول‌ها و نمودارها، اندازه» در آن وجود ندارد.

مدخل‌نامه‌ی دایرة‌المعارف پزشکی اسلام و ایران:

یکی از مهم‌ترین وظایف بنیان تدوین دایرة‌المعارف، انتشار مدخل‌نامه است. با تعیین مدخل‌ها، چهارچوب و زیرساخت اصلی دایرة‌المعارف مشخص و تصویر روشنی از مندرجات آن

مدخل نامه	اختصارات
ارزانی، محمداکبر	شاه‌ارزانی، محمداکبر
اسحاق بن سلیمان اسرائیلی	اسرائیلی، اسحاق بن سلیمان
حاج زین عطار، علی	انصاری شیرازی، علی بن حسین
داود بن عمر انطاکی	انطاکی، داود بن عمر
کمال‌الدین دمیری	دمیری، محمد بن موسی

یکی از اجزای مهم و ارزنده‌ی هر دایرةالمعارف، ارجاعات آن است. این ارجاعات می‌تواند از شناسه‌ای به شناسه‌ی دیگر، از موضوع عام به موضوع خاص و برعکس، و از مفاهیم و اعلام مرتبط با یکدیگر باشد. کاربرد ارجاع برای ایجاد شبکه‌ای مفهومی میان اصطلاح‌ها و مفاهیم است تا خواننده را در امر بازیابی یاری نماید. بررسی ارجاعات مدخل‌نامه، نشان می‌دهد که تعداد این ارجاعات بسیار کم و محدود است. در بسیاری از موارد از شناسه‌ای به شناسه‌ی دیگر مدخل و یا از افراد به آثارشان و یا برعکس ارجاع صورت نگرفته است. برای نمونه از مسکویه به «ابوعلی مسکویه»؛ شاه‌ارزانی، محمداکبر به «ارزانی، محمداکبر»؛ حبیش تفلیس به «تفلیسی، حبیش بن ابراهیم»؛ ابوالفصد به «طیب کاشانی، میرزا ابوالفضل»؛ التذکره فی الطب به «عبدوس»؛ کالبدشناسی به «تشریح» ارجاعی وجود ندارد.

ستون دوم جدول مدخل‌نامه به توضیح مختصری درباره‌ی هر مدخل اختصاص دارد که در حکم معرف آن می‌باشد. برخی از توضیحات در عین کوتاهی کافی بوده و تصویر روشنی از مدخل ارائه می‌کند. چند مدخل همراه با توضیح آن‌ها برای نمونه از این قرارند:

مدخل	توضیح
زاج	ماده دارویی
کتان	گیاه دارویی
گزیدگی	اصطلاح پزشکی
مروارید	کانی دارویی
رشیدالدین، بیمارستان	بیمارستانی که رشیدالدین فضل‌الله در قرن ۸ در تبریز ساخت
فاس	ابزار پزشکی
قولون	اندام

ناهنجاری بیشتر وقتی رخ می‌نماید که همین نظم مبنای تنظیم مقالات دایرةالمعارف نیز قرار گیرد.

نکته‌ی دیگر عدم یکدستی در آرایه مشخصات در مدخل‌های همسان است. برای نمونه در برخی از اعلام، علاوه بر عنصر شهر نام، کنیه، نام کوچک و نام پدر نیز ذکر شده است در حالیکه در مدخل‌های مشابه فقط به ذکر عنصر شهر نام اکتفا شده است. در مدخل‌هایی که با کلمه‌ی «ابن» و «ابو» شروع می‌شوند موارد متعددی از این ناهماهنگی را می‌توان دید. همچنین در اعلام یک دوره‌ی خاص، مانند: «بعلبکی، مظفر بن عبدالرحمان»، «بلغاری، تاج‌الدین»، «تیفاشی»، «حضری، عمر بن احمد بن خلدون»، «سبزواری، محمد علاء».

بررسی اجمالی مدخل‌نامه، حکایت از عدم جامعیت آن دارد. بدین منظور، میان مدخل‌های مدخل‌نامه و مدخل‌های حوزه‌ی پزشکی گروه تاریخ علم بنیاد دایرةالمعارف اسلامی - اصلی‌ترین منبع در تعیین مدخل‌های دایرةالمعارف پزشکی - مقایسه‌ای صورت گرفت. انتظار این بود که کلیه‌ی مدخل‌های دانشنامه‌ی جهان اسلام در زمینه‌ی پزشکی، در مدخل دایرةالمعارف پزشکی نیز منظور شده باشند. در حالیکه این امر تحقق نیافته است. برای نمونه مدخل‌های «سیاه‌زخم»، «شقایق نعمان»، «طولوزان»، «عدل، یحیی»، «فوریه»، «قریب، محمد»، «قسطنطین افریقای»، «کرمیک، جان»، «مالاریا» و جز این‌ها در زمره‌ی مدخل‌های دایرةالمعارف پزشکی نیامده‌اند. در زمینه‌ی جامعیت مدخل‌نامه، مقایسه‌ای نیز میان امهات منابع پزشکی مندرج در اختصارات دایرةالمعارف پزشکی و مدخل‌نامه انجام شد. متأسفانه مشاهده گردید که بسیاری از نویسندگان و آثارشان که به عنوان منابع اصلی در اختصارات درج شده‌اند در زمره‌ی مدخل‌های مدخل‌نامه قرار نگرفته‌اند؛ برای نمونه اعلامی چون ابن حانک؛ کاشانی، عبدالله بن علی؛ یا آثاری چون طب‌الائمه (اثر ابن بسطام)؛ الجواهرتین العقیقتین (اثر ابن حانک)؛ الطب النبوی (اثر ابن قییم جوزیه)؛ الجماهر فی الجواهر (اثر ابوریحان بیرونی)؛ الشفا فی الطب (اثر تیفاشی) و جز این‌ها.

نکته‌ی قابل توجه دیگر، عدم رعایت هماهنگی در تعیین عنصر شهر در نام‌های موجود در مدخل‌نامه و اختصارات است. برای نمونه:

عنوان صحیح	مدخل
الابنية عن حقایق الادوية	الابنية عن الحقایق الادوية
الفلاحة النبطية	فلاحة النبطية

«نشانی در مراجع» یکی دیگر از ستون‌های جدول مدخل‌نامه است. این ستون در مواردی که اطلاعات کامل، صحیح و دقیقی از مراجع داده است، می‌تواند راهنمای خوبی برای آغاز تحقیق درباره‌ی مدخل مورد نظر باشد. در موارد بسیاری نشانی‌های مراجع، صحیح، کافی و دقیق ارائه نشده است. برای نمونه در مدخل «ابن یعیش»، نشانی، دانشنامه، ص: ۹۲۲ داده شده است که منظور از آن روشن نیست و ارجاع کوری محسوب می‌شود، یا در مدخل «ارکان اربعه»، نشانی، قانون، و ذخیره‌ی خوارزمشاهی بدون ذکر صفحه‌شمار آمده است.

نام مراجع در این ستون به اختصار ذکر شده‌اند که صورت کامل آن‌ها در «فهرست منابع دیده شده برای استخراج مدخل‌ها» در بخش پایانی مدخل‌نامه آمده است. ولی برخی از این اختصارها با اختصار در نظر گرفته شده برای آن‌ها در انتهای کتاب هماهنگ نیست. برای نمونه در مدخل «ابن حمدان»، اختصار منبع «عیسی بیک» منظور شده، که در فهرست منابع، اختصار تاریخ بیمارستانات تعیین شده است و بالعکس در مدخل «خر» اختصار منبع حیاة‌الحيوان الکبری ذکر شده، ولی در فهرست منابع، اختصار تعیین شده «دمیری» است. به علاوه در مدخل‌هایی مانند «استقسا»، «بلوط»، «داء‌المنطقه» به ترتیب اختصارهایی چون جواهرالحکمة، تقویم الصحة، و مطلع الطب به کار رفته که فهرست پایانی فاقد چنین اختصاراتی است.

ستون دیگر جدول مدخل‌نامه، درجه‌ی اهمیت هر مدخل را مشخص می‌کند. مدخل‌ها بر اساس اهمیت به سه سطح «الف»، «ب» و «ج» تقسیم و حجم آن‌ها تعیین شده است. تعیین حجم مقالات و توجه به آن از سوی مؤلفان، از زیاده‌گویی و تکرار مطالب در مدخل‌های مرتبط جلوگیری کرده، و مراحل ارزیابی، ویرایش و کتاب‌شناسی را سرعت می‌بخشد و از دوباره‌کاری‌ها مانع گشته و سبب می‌شود برآورد زمانی کمتر دچار تغییر گردد. ملاک تقسیم‌بندی مدخل‌ها به سطوح «الف»، «ب» و «ج» و میزان حجم هر یک در شیوه‌نامه ذکر شده است. تعریف این سطوح در مقدمه‌ی مدخل‌نامه به عنوان اثری مستقل نیز ضروری می‌نماید.

همچنین توضیح درباره‌ی برخی اعلام و آثار بسیار گویا و کافی است، برای نمونه:

توضیح	مدخل
مؤلف کتاب نزهت المشتاق در جغرافی	ادریسی، ابوعبدالله
کتاب الادوية المفردة در قرن ۶	محمدبن محمد
کتابی در پزشکی از شاه بهاء‌الدین نوربخشی رازی ترشتی در قرن دهم به فارسی	خلاصة‌التجارب

در عین حال برخی توضیحات مبهم و ناکافی و اشتباه است. برای نمونه:

توضیح	مدخل
از خوز اغلب پزشکان نقل قول می‌کنند	خوز
شاید همان عیسی‌بن ابی‌خالد باشد	ابن‌ابی‌خالد فارسی
مورخ و طبیب معروف	ابن‌بطریق
از معاصران رازی	اسحاق‌بن سلیمان اسرائیلی
کتابی به فارسی	افیونیه، رساله
معروف‌ترین طبیب یونان باستان در قرن ۵ [!]	بقراط

ارایه‌ی توضیحات مناسب مثلاً درباره‌ی شهرت و نقش افراد در تاریخ پزشکی، زمان شهرت یا عصر زندگی و ذکر نام آثار معروفشان؛ و درباره‌ی زبان و زمان تألیف آثار معرفی شده و پدیدآورندگان آن‌ها، به صورت روشمندی عمل نشده است.

نکته‌ی حایز اهمیت در ستون توضیحاتِ آثاری که مدخل قرار گرفته‌اند، رعایت مستندسازی نام پدیدآورندگان آن در هماهنگی با مدخل غَلم مورد نظر است تا رابطه‌ی دو سویه‌ای بین اثر و پدیدآورنده‌ی آن برقرار شود و خواننده بتواند دریابد که آیا پدیدآورنده‌ی اثر مورد نظر، خود مدخل مستقلاً قرار گرفته است یا نه. متأسفانه به این نکته‌ی مهم در بسیاری از موارد توجه نشده است. برای نمونه در توضیح مدخل «اصول طب جدید» نویسنده‌ی اثر میرزا رضا طبیب معرفی شده ولی در مدخل این نام «صدیق‌الحکما، سیدرضا» ضبط شده است، یا «خلاصة‌التجارب» اثر شاه بهاء‌الدین نوربخشی رازی، که در مدخل «بهاء‌الدوله رازی» آمده است. اشتباهاتی نیز در ضبط عنوان برخی آثاری که مدخل قرار گرفته‌اند صورت پذیرفته است. برای نمونه:

سرشناسه و در جایی دیگر عنوان اثر ملاک تعیین اختصار قرار گرفته است، و نتیجتاً ستون «اختصار» ساختاری مغشوش یافته است. برخی از اختصارات به کار رفته در ستون «نشانی در مراجع» جدول مدخل‌نامه نیز در این فهرست وجود ندارد. به هر حال بهتر می‌بود این فهرست مطابق اصول کتابنامه‌نگاری تنظیم و اختصارات لازم نیز بر همان مبنا تعیین می‌شد.

اختصارات دایرة المعارف پزشکی اسلام و ایران: اختصارات فارسی و عربی

یکی از تمهیدات سودمندی که در دایرة‌المعارف‌ها به کار می‌رود، تعیین منابع بر بسامد به پستوانه‌ی انتشارات آن دایرة‌المعارف است. برای این منظور منابعی که در مقالات منتشر شده آن دایرة‌المعارف از بسامد بالایی برخوردار می‌شوند، تعیین و برای هر یک از آن منابع، اختصاری در نظر گرفته می‌شود. اطلاعات کتاب‌شناختی کامل منابع به همراه اختصارات آن‌ها در صفحات مقدماتی دایرة‌المعارف درج و در فهرست مآخذ هر مقاله تنها به ذکر شکل اختصاری منبع مورد نظر اکتفا می‌شود. با این روش هم از حجم منابع انتهایی مقاله کاسته می‌شود و هم امهات منابع هر موضوع و چاپ معتبر آن‌ها از نظر دور نمی‌ماند. با توجه به این اهداف، دایرة‌المعارف پزشکی صرفاً به اتکاء اختصارات موجود در سایر دایرة‌المعارف‌ها و با تعیین امهات منابع حوزه‌ی پزشکی، نشریه‌ی اختصارات دایرة‌المعارف پزشکی را مشتمل بر ۲۲۰ عنوان منتشر کرده است.

آنچه در وهله‌ی اوّل بسیار نمود پیدا می‌کند، حجم بسیار زیاد این اختصارات است. حجم اختصارات در هر دایرة‌المعارفی تابعی از متغیر حجم مقاله‌ها، میانگین تعداد منابع مورد استفاده و گستره و شمول آن دایرة‌المعارف است. صرف حضور منبعی در اختصارات یک دایرة‌المعارف دلیلی بر حضور همان منبع در دایرة‌المعارف دیگر نمی‌باشد. ارایه‌ی دایرة‌المعارف‌ها و فرهنگ‌های چون دانشنامه‌ی فارسی، دانشنامه‌ی اردو، دانشنامه‌ی اسلامی، دانشنامه‌ی ایران و اسلام، فرهنگ معین؛ منابع شرح حال از قبیل آثار زرکلی، کحاله، مدرس تبریزی؛ بسیاری از منابع جغرافیایی چون آثار ابن‌حوقل، ابن‌خردادبه، ابن‌رسته، ابن‌فقیه،

«نتیجه‌ی بررسی» درباره‌ی هر مدخل در آخرین ستون جدول مدخل‌نامه آورده شده است. از آنجا که همه‌ی مدخل‌های ارایه شده، جملگی مدخل‌های مصوب می‌باشند، به جای اختصاص ستون جداگانه‌ای به آن، با اشاره‌ای در مقدمه می‌شد از آن صرف‌نظر کرد.

تفکیک موضوعی مدخل‌ها بخش دیگری از مدخل‌نامه را تشکیل می‌دهد. این بخش برای اطلاع سریع از وجود یا عدم وجود مدخلی در یک موضوع خاص و بررسی میزان حجم اختصاص داده شده به آن موضوع، بسیار حائز اهمیت است. چون اطلاعات ذکر شده ذیل هر مدخل برگرفته از فهرست کلی مدخل‌های بخش نخست می‌باشد. لذا همان اشکال‌ها در این بخش نیز بازتاب یافته است.

یکی دیگر از بخش‌های مهم مدخل‌نامه، بخش روابط درونی مدخل‌هاست. در این بخش مدخل‌های مرتبط از جمله مدخل‌های اصلی و فرعی آن و ارتباط مدخل‌های مرتبط مانند نویسنده و آثارش تعیین شده است. توجه به روابط درونی مدخل‌ها و برقراری شبکه‌ی ارتباطی درون متنی از زیاده‌گویی، تکرار مطالب، یا کم‌گویی ممانع می‌شود و رعایت تناسب در حجم مدخل را موجب می‌گردد. اگر به فرض نویسنده‌ای بدانند از آثار فلان عکمی که به او سفارش داده شده است، کدام یک مدخل مستقل دارد، به راحتی می‌تواند از پرداختن به مطالب مربوط به آن اثر صرف‌نظر کرده و فقط به توضیح کوتاهی درباره‌ی آن، یا دادن ارجاعی به آن اثر اکتفا کند و در مقابل به توضیح آثاری بپردازد که فاقد مدخل مستقل هستند. در واقع برقراری روابط منطقی و درست بین مدخل‌ها تدبیری برای جبران محدودیت‌های نظام الفبایی است.

آخرین بخش مدخل‌نامه را «فهرست منابع دیده شده برای استخراج مدخل‌ها» تشکیل می‌دهد. این فهرست، راهنمای مناسبی برای آغاز تحقیق در باب مورد نظر می‌باشد. فهرست در دو بخش منابع فارسی و عربی و منابع لاتین تنظیم یافته است که مشتمل بر ستون «اطلاعات کتاب‌شناختی منابع» و ستون «اختصار» منابع می‌باشد. منابع فارسی و عربی بر اساس ترتیب اختصارات منظور شده، تنظیم یافته‌اند، اما تنظیم منابع لاتین هیچ مبنایی ندارد. از سوی دیگر ملاک تعیین اختصار منابع نیز روشن نیست. در جایی

عکس‌ها بسنده شده است و ملاک‌های دیگر تنظیم از جمله تنظیم درونی هر بخش و ترتیب قرار گرفتن هر یک روشن نیست.

از دیگر تمهیدات ضروری در کتاب‌های تصاویر، تدوین نمایه‌های لازم در آن‌هاست که متأسفانه به این مهم نیز عنایتی نشده است و تنها به ارایه‌ی فهرست تصاویر اکتفا شده است. این فهرست شامل نام کتاب و شماره تصویر می‌باشد که در ذکر شماره‌های آن نیز اشتباهات و دوگانگی‌هایی به چشم می‌خورد. برای نمونه شماره‌های ۱۰ و ۱۲ در این فهرست برای شاهنامه اشتباه و برعکس شماره‌های ۲۱۴ و ۲۱۵ از قلم افتاده است.

متأسفانه برای بازیابی عکس‌ها هیچ نمایه‌ای وجود ندارد و چون ترتیب آمدن عکس‌ها نیز از نظم خاصی از جمله نظم الفبایی عنوان و یا نظم موضوعی تبعیت نمی‌کند به ناچار برای بازیابی هر عکس باید تمامی عکس‌ها از نظر گذرانده شود، و این اشکال بزرگی برای چنین کتاب ارزشمندی است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها:

انتشار دایرة المعارف‌ها نشانه‌ی بالندگی، شکوفایی، اعتلای علمی و توسعه‌ی فرهنگی هر کشور است. انتشار دایرة المعارف‌های گوناگون به ویژه دایرة المعارف‌های موضوعی در دهه‌های اخیر در کشورمان از ثبات علمی و فرهنگی حکایت می‌کند. عرضه‌ی هم زمان این گونه آثار تأثیر مطلوبی بر هم می‌گذارد. استفاده از نیروهای متخصص و کارآمد و بهره‌مندی از تجارب آن‌ها می‌تواند از نتایج مثبت این تأثیر باشد که بر سرعت و دقت کار نیز می‌افزاید.

دایرة المعارف پزشکی اسلام و ایران نیز با بهره‌گیری از نیروهای متخصص و تکیه بر تجربه‌ی سایر دایرة المعارف‌ها قدم در این راه گذاشته و برای فراهم نمودن زمینه‌ی لازم آثاری را منتشر کرده است تا سریع‌تر به مقصد برسد. به جز شیوه‌نامه که همه‌ی دایرة المعارف‌ها برای تعیین سبک و سیاق خود به انتشار آن همت می‌گمارند، مدخل‌نامه یکی از این آثار است. انتشار به موقع مدخل‌نامه تأثیر بسیاری زیادی در جامعیت و مانعیت هر دایرة المعارفی دارد. فرآیند مؤلف‌یابی و سفارش مقالات را سرعت می‌بخشد و از سوی دیگر با تعیین حجم مقالات و برقراری روابط درونی میان مدخل‌ها از جرح و تعدیل‌های بعدی می‌کاهد. با توجه به نکات یاد شده، مدخل‌نامه‌ی مزبور به

مسعودی، مقدسی؛ منابع تاریخی چون آثار بیهقی، خطیب بغدادی، خواندمیر، میرخواند و یعقوبی در این اختصارات قابل تأمل است. حتی می‌توان پیش‌بینی کرد که بسیاری از منابع تخصصی مذکور در این فهرست با توجه به زمینه‌ی موضوعی محدود آن‌ها از بسامد لازم برخوردار نباشند. از جمله رساله فی القولنج و رگ شناسی ابن‌سینا؛ مقاله فی الحصى فی الکلی و المئانه و کتاب القولنج رازی؛ رساله افیونیه و رساله بیخ‌چینی محمودبن مسعود شیرازی.

این اثر دربردارنده‌ی حدود ۳۰۰ تصویر در موضوع‌های مرتبط با تاریخ پزشکی است. در مقدمه‌ی کتاب از جمله اهداف این کتاب، پدید آمدن بستری برای بحث‌های نظری در ضرورت به کارگیری تصویر و عرضه‌ی اطلسی مختصر از تصاویر مربوط به تاریخ پزشکی دوره‌ی اسلامی ذکر شده است. در بخش دیگری از این مقدمه ویژگی‌های لازم برای انتخاب و درج تصویر آمده است. «فهرست نام کتاب‌ها/ شماره عکس» و سپس متن اصلی کتاب شامل تصاویر و عکس‌ها به ترتیب شماره‌ی ردیف به همراه مشخصات مربوط به هر تصویر یا عکس و مأخذ آن به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی، بخش‌های دیگر این کتاب را تشکیل می‌دهند.

تصاویر نقش مهمی در انتقال مفاهیم بر عهده دارند و در مواردی که کلمات قادر به القای مفاهیم خاصی نیستند، تصویری مناسب می‌تواند به سرعت و صراحت بار آن را به دوش بکشد و باعث روشن شدن مطلب و رفع ابهام گردد. در انتخاب تصاویر باید به صحت و درستی، وضوح، کیفیت، اندازه و اعتبار مأخذ تصویر توجه شود.

در انتخاب تصاویر و عکس‌های این کتاب مأخذ اساسی و دست اول و مراجعه به آرشیوهای اصلی مدنظر بوده است، لذا تصاویر و عکس‌ها از اعتبار لازم و به دلیل رعایت جنبه‌های کیفی و فنی و نظارت صاحب‌نظران از کیفیت مطلوب و وضوح کافی برخوردارند.

یکی از مهم‌ترین نکات درباره‌ی کتاب‌های تصویری، بیان نحوه‌ی تنظیم این آثار است. متأسفانه درباره‌ی تنظیم این کتاب توضیح کافی صورت نگرفته است. تنها در مقدمه‌ی کتاب به تقسیم کتاب به دو بخش تصویر کتاب‌های خطی و مجموعه‌ی

مقاله‌های دانشنامه‌ی جهان اسلام و دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مرتبط با مدخل‌های دایرةالمعارف پزشکی به منظور تعیین منابع تخصصی کثیرالارجاع و حذف منابع عمومی و کاهش منابع موضوعی کم بسامد ضروری به نظر می‌رسد. تصاویر در دایرةالمعارف‌ها نقش مؤثری در القای درست مفاهیم ایفاء می‌نمایند. با توجه به اهمیت تصاویر، دایرةالمعارف پزشکی اقدام به ایجاد آرشیوی از تصاویر و عکس‌ها در حوزه‌ی موضوع پزشکی و انتشار گزیده‌ای از آن تصاویر و عکس‌ها نموده است. از آنجا که تصاویر متناظر با متن است و باید در بردارنده‌ی نقطه نظرهای خاص متن باشد، لذا انتخاب مناسب‌ترین تصویر، قطعاً پس از تألیف مقاله مقدور خواهد بود. یکی از مهم‌ترین اشکالات کتاب گزیده‌ی تصاویر فقدان نمایه‌های گوناگون می‌باشد. انتشار نمایه‌های لازم به عنوان پیوست این اثر می‌تواند این مشکل را برطرف نماید.

بازنگری دوباره‌ای نیاز دارد. در این بازنگری این موارد باید مد نظر قرار گیرد: بررسی ترتیب الفبایی مدخل‌ها؛ مستندسازی مجدد اعلام مطابق اصول مستندسازی؛ یکدستی در رایه‌ی توضیحات در مدخل‌های مشابه؛ به‌کارگیری ارجاع‌های لازم؛ رایه‌ی نشانی دقیق مأخذ؛ و تنظیم منابع بر اساس اصول کتابنامه‌نگاری.

تعیین منابع پربسامد و انتشار آن‌ها در قالب اختصارات یکی دیگر از تمهیدات دایرةالمعارف پزشکی است. در این دایرةالمعارف برخلاف سایر دایرةالمعارف‌ها که تعیین منابع پربسامد بر مبنای پشتوانه‌ی انتشاراتی آن‌هاست، منابع پربسامد دانشنامه‌ی جهان اسلام و دایرةالمعارف بزرگ اسلامی به همراه امهات منابع تاریخ پزشکی ملاک انتخاب قرار گرفته است. به‌کارگیری این سیاست بدون در نظر گرفتن حجم و گستره‌ی مقالات دایرةالمعارف پزشکی و محدود بودن زمینه‌ی موضوعی آن نسبت به دانشنامه‌های مورد نظر باعث افزایش حجم بی‌رویه منابع اختصارات گردیده است. لذا بررسی دقیق‌تر منابع

منابع

۱. فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، گروه طب اسلامی و طب سنتی، اختصارات دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران: اختصارات فارسی و عربی، تهران، ۱۳۸۷.
۲. شیوه‌نامه‌ی دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران، [گردآوری] هومن عباسپور، تهران، ۱۳۸۳.
۳. گزیده‌ی تصاویر تاریخ پزشکی اسلام و ایران، تهران، ۱۳۸۷.
۴. مدخل‌نامه‌ی دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران، تهران، ۱۳۸۵.